

SZEMLE

LAJTAI L. LÁSZLÓ

A panteonizáció helyei

Panteonizációs diskurzusok és műfajaik a 19. századi magyar irodalomban és képzőművészetekben

Porkoláb Tibor: „Nagyjainknak pantheonja épül”. *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés.*

Budapest: Anonymus, 2005. 185 old

Egyszerre van könnyű és nehéz helyzetben a Porkoláb Tibor monográfiáját ismertető recenzió, hiszen már magát a kötetet is egy „kvázi-absztrakt”, a munka egészét bemutató írás vezeti be. Ebben a szerző összefoglalja és közös értelmezési horizont alá vonja munkája három – funkcionálisan rokon, ám műfajilag heterogénnek tetsző – tematikáját, azaz a bárdköltészet, a *panteon*- és *imagoképzési* törekvések, valamint a kommemoráció szónoki műfajának közösségileg szabályozott, ceremoniális intézményesülését a 18. század végének és a 19. század első felének magyar irodalmában. A műfaji és tematikus triptichon elemeit a szerző az irodalomtörténetben meghonosodott eddigi kánonoknál komplexebb összefüggésrendszerbe kívánja helyezni azáltal, hogy feltérképezi a *panteon* és *panteonizáció*-terminusok által lefedhető korabeli interpretációs–diskurzív stratégiák játékát. Emellett azt is rögtön megmagyarázza, hogy pontosan mit ért *panteonizációs* eljárásan:

„A könyv a *panteont* a halhatatlannak elismert (azaz a glorifikációs eljárás konszenzusigényének megfelelő) hősokeket megillető nemzeti hála kinyilvánításának reprezentatív helyeként határozza meg. A nemzeti panteon intézménye hivatalos, institutionális formában ad lehetőséget a kriptovallásos rituálékra, a *reverentia* profán változatának (a nemzeti géniusszal való érint-

kezés etikettjének) gyakorlására. A panteon olyan szimbolikus architektúrával bír (vagy akár imaginárius) nemzeti kultuszhelynek tekinthető, amely rendkívüli hatékonysággal képes a «nagy emberek» intézményesített tiszteletét a közösség önazonosságának megerősítésére átfordítani. A *panteonizáció* műszo nem csupán a Panthéonba (vagy valamely más, a nemzeti panteon státusára emelt objektumba, nekropoliszba stb.) történő bebocsáttatás proceduráját jelentheti, hanem általában a panteonképző nyelvi és nem nyelvi szertartások rendszerét, azaz a ceremonialis kommunikációnak azt a változatát, amely feladatát elsősorban a nemzet kollektív emlékezetét reprezentáló (imaginárius) dicscsarnok felépítésében és működtetésében látja.” (5. o.)

A klasszikus magyar irodalom történetét kutató Porkoláb Tibor, akit elsősorban kultusztörténeti és textológiai kérdések foglalkoztatnak, a pragmatikai kommunikációelmélet és szövegtan premisszáiból indul ki – történészek számára is példamutató módon és érzékenységgel kezelve választott korpuszának heterogén anyagát –, s ezek alapján olyan heurisztikus–teoretikus koncepciót konstruál, amely az egyes diszciplínák határain átívelve, tudományágak közötti perspektívában is hasznosíthatónak bizonyulhat. A szerző fentebbi tömör, de problémaérzékeny és interdiszciplináris fogékonyságú definiálási igénye is jelzi, hogy a szűkebb, a felvilágosodás- és reformkori magyar irodalomtörténettel foglalkozó szakmai körökön kívül mások, így a kommunikáció- és retorikatörténetre, valamint a textológiára összpontosító nyelvészek, a társadalom-, eszme-, művelődés-, fogalom-, kultúr- és kultusztörténet vagy akár a nemzetépítés területein működő kutatók, oktatók számára is haszonnal forgatható a kötet.

Az alcímben a *panteonizáció* terminus mellé rendelődő másik két kulcsfogalom (községi emlékezet, emlékezés) által reflektált *emlékezet-problematikára* való utalás még jobban tágítja a kötet tematikája által nyitott interdiszciplináris horizontot – egy olyan időpontban, amikor a hazai tudományos élet is egyre nagyobb teret szentel a községi emlékezetkutatásnak (illetve a társadalmak községi emlékezetéhez kapcsolódó történeti aspektusok feltárásának).¹ Porkoláb munkájában a tema-

¹ Ami az emlékezet-problematika magyar recepcióját illeti, a Maurice Habwachs tematikáját (*Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, 1924.) továbbgondoló Jan Assman művének lefordításán túl (*A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz: Budapest, 1999.) számolhatunk a klasszikus francia nemzetépítési stratégiákat feltérképező, egyben dekonstruálni igyekvő Pierre Nora által kezdeményezett kollektív történeti vállalkozás eredmé-

tika interdiszciplináris komplexitásának kutatástörténete is kirajzolódik, köszönhetően a kötet végén található alapos, irodalmi, esztétikai, nyelvészeti, művészettörténeti, szociológiai, filozófiai, vallástörténeti és történeti szakirodalmat egyaránt magába foglaló gazdag bibliográfiának.

A munka első harmada az allegorikus „dicsőség temploma”-képzetnek és a bárdköltészeti szerephagyománynak a magyar irodalomban való egymásba ágyazódását és sokrétű következményeit körüljárva rámutat arra a folyamatra, melynek során a haza nagyjainak virtuális galériájaként elképzelt *nemzeti pantheon* felállítása iránti igény tért kezdett hódítani a 18–19. század fordulójának magyar irodalmában. Ráadásul ez az egyéni és közösségi szinten egyaránt megjelenő korabeli elvárás immár *intézményesített* kultusz keretében² kívánta ünnepelni a kiválasztottakat. Ez az erőfeszítés funkcionális szempontból még meglehetősen heterogén volt, de tendenciájukban konvergens elemekből tevődött össze.³ E folyamat különféle módozatainak (a költészet monumentum-funkciója, az erény tipológiája és a költői önreprezentációk) végigkövetése után jut el a szerző – az emlékezet kanonizálásáról szóló alfejezetben – a történetész nézőpontból talán legérdekesebb kérdésekig: az emlékezetnek a korabeli költészetben egyre inkább tért nyerő *nemzetkonstituáló szerepe* vizsgálataig. A korabeli magyar poézis (és a terjedelmes elméleti szakirodalom) tüzetes áttanulmányozása számos elméleti következtetés levonására sarkallja

nyének hatásával is. A nyolckötetes vaskos tanulmányosorozat [Nora, Pierre (éd.): *Les Lieux de mémoire*. Gallimard: Paris, 1984–1992.] bevezető és problémafelvető írása magyar nyelven: Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999. 3. 142–157. A teljesség igénye nélkül utalok néhány, az utóbbi időben magyar nyelven megjelent – történészek által jegyzett – tanulmányra, illetve kötetre: K. Horváth Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látkepe. *Aetas*, 1999. 3. 132–141.; Hofer Tamás: Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”? *BUKSZ*, 1994. tél, 465–470.; Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág: Budapest, 2000. A fent említett kutatások kapcsán többek közt megemlíthető a Teleki László Intézet szervezésében, 2005. szeptember 22–23-án Budapesten tartott *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből* című konferencia.

2 „A »Dicsőség Temploma« így a tiszteletadás olyan helyeként azonosítható, ahol egyfelől az egyén mutathatja be áldozatát a haza oltárán, másfelől a közösség ünnepelheti az arra érdemes egyént egy intézményesülő szertartásrend keretében.” Porkoláb: i. m. 16.

3 „Ez az imaginárius (a közösségi emlékezetet reprezentáló költészet által létező) nemzeti kultuszhely egyaránt betöltheti a nemzeti temetkezési hely (mauzóleum), a dicscsarnok és az archívum funkcióját.” Uo.

a szerzőt. Többek közt arra, hogy az időbeliség szempontjából és tematikailag is figyelemre méltó különbség fedezhető fel a történetírás és a költészet sajátos nemzetkonstituáló funkciója között. Egyfelől, míg az előbbi narratív és diakronikus, addig az utóbbi mnemotopikus és – eredendően kommemoratív voltából fakadóan – sok szempontból atemporális.⁴ Másrészt viszont – a nemzetépítés, a nemzet formálódása és a patriotizmus kutatásának szempontjából nézve a kérdést – éppen a vizsgált korszak költészetének nemzetkonstituáló tevékenysége kezdi időbeliesíteni saját korábbi hagyományának territoriális képzeteket keltő patrióta éthoszát.⁵ Az Assmann szavaival „intézményesített mnemotechnikának” tekinthető korabeli költészet tehát a maga kanonizált és szakralizált toponómiáján, antroponómiáján (folyamatosan bővülő hérosz-katalógusán) és az atemporálisat a történetivel vegyítő sajátos kronológiáján keresztül járult hozzá az ekkortól fogva örökérvényűnek tekintett nemzeti pantheon kiformálódásához, illetve megszilárdulásához. Ez egyszerre több funkciót is betöltött: a nemzeti hősök tiszteletének kommemoratív intézményesítésével a nemzettudat erősítésének, és az erényre nevelés általánosabb humanisztikus célkitűzésének egyaránt megfelelni igyekezett.

A kötet második tematikus egységét (*Panteon-idea, panteon-modellek, panteonizáció*) rövid, ám alapos eszmetörténeti és historiográfiai fellevezetés nyitja, mely a nemzeteszme szakralizálódását a keresztény templomok funkcióbővülésében, illetve módosulásában kézzelfoghatóan materializálódó panteon-idea alakulását követi nyomon, nyugat-európai példák alapján (Westminster Abbey, Panthéon). Ezután tesz javaslatot a – főként a francia szakirodalomban meghonosodott – *panteonizáció*-terminus használatának diszkurzív kibővítésére (e recenzióban ld. fentebb, 151–152 old.), megelégedve, hogy „e diskurzus sajátosságai különösen jól feltárhatók az irodalmi panteonizáció jellegzetes műfajai (például az emlékkóda és az emlékbeszéd) vizsgálatával”.⁶ Előbb azonban – mintegy fellevezetéképpen – a panteon-idea magyarországi recepcióját tekinti át. Ez a kacsaringós eszmetörténeti

⁴ „Míg a történetírás narratív szerkezetbe foglalja a közösség szempontjából nevezetesen bizonyuló (úgynevezett *epoch-making*) eseményeket, addig a kommemorációs szertartásnak tekintett költészet (...) mnemotoposzként rögzíti az események jelölésére alkalmas helyek és hősök neveit”. Uo. 58.

⁵ „Ez az új topika háttérbe szorítja a *hazadicséret* örökölt, humanista–latin mintákat követő érvkésletét – pontosan jelezve, hogy a haza természeti–földrajzi értékekre hivatkozó, territoriális fogalmának helyét a kollektív emlékezetben megalapozott, tehát az időben létező nemzet víziója veszi át.” Uo. 59.

⁶ Uo. 69.

itinerárium a korabeli publicisztika (*Mindenes Gyűjtemény, Erdélyi Múzeum*), útinaplók és programírások vonatkozó reflexióiból tárja fel az európai panteon-modellek hazai recepciótörténetét, melyek „többnyire egy kontrasztképző retorikai stratégia részeként, propagandisztikus mozgósító céllal, a tudós érdem emancipálásának szokványos diskurzusába illeszkedve, a literátori agitációnak és önreprezentációnak alárendelve jelennek meg”.⁷ A teoretikus keretek vázolása után a – Széchenyi fordulatát kölcsönvéve – „üdvledei planumok” konkrét realizálásának (a korban még áthidalhatatlannak bizonyuló) problémáit veszi sorra: Kölesy Vince Károly és Melczér Jakab irodalmi nemesi–nemzeti panteonjától (*Nemzeti Plutarkus, 1814–1815*) Mednyánszky Alajosnak a Duna partjára elképzelt szoborpanteonján át jut el a leginkább közismert, Széchenyi-féle funerális panteon⁸ Gellért-hegyre megálmodott tervezetéig (amelynek a szerepét végül egyfajta „spontán panteonizáció” eredményeképp az 1885-től immár hivatalosan is „díszsírkertként” működő Kerepesi úti temető látja majd el). Porkoláb ezt követően a panteonizációs processzus ikonográfiai legitimációjának történetét vázolja fel: Kazinczy koncepciózus ikonofiliájától Ferenczy István múzeumi szoborpanteon-tervezetén keresztül a nemzet hivatalos festőjének státusát kivívó Barabás Miklós könyvatos panteonjáig, illetve – a már 1848 után születő arcképalbumok és képes életrajzgyűjtemények tömegigények kiszolgálását lehetővé tevő könyvpanteonjain át – egészen a 19. századi idealizáló hazafi-portrék kánonjával szakító, 20. századi, individualizáló vizuális irodalmi panteonok születéséig kíséri a képző- és alkalmazott művészeti és irodalmi panteonizációs eljárások szövevényes útját.

A harmadik, s egyben zárófejezet (*A panteonizáció műfajai: az emlékbeszéd és az emlékóda*) a magasztaló ékesszólás ceremoniális műfajait retorikai–műfajelméleti, valamint pragmatikai–történeti kommunikációelméleti alapokról kiindulva, elsősorban intézményes háttérük, multimedialitásuk szemszögéből vizsgálja, kiemeli továbbá toposz- és előírárendszeireknek a kommemorációs eljárásokban játszott szerepét. A szerző – a magyar irodalomtörténet által meglepően kevésbé kutatott – emlékbeszédekre összpontosít; előbb körülhatárolja a kutatás korpuszát (döntően az Akadémia és a Kisfaludy Társaság megbízásából elhangzottakra korlátozva), majd tematikai alapon tipologizálja az emlékbeszédeket: parentációs, évfordulós, moralizáló és biografikus–adatoló válfajokat különböztet meg. A funkció-

⁷ Uo. 80.

⁸ Széchenyi István: *Üdvlede. Gróf Dessewffy Aurél hátrahagyott némi iromány-töredékivel.* Pest, 1843.

nális–tematikus vizsgálat mellett egy másik, diakronikus elemzési szál is kirajzolódik: az emlékbeszéd műfajának hosszú távon bekövetkező fokozatos devalválódása, sőt végleges kiüresedése, amennyiben a 19. század derekán még feltétlenül „panteonizációs igényeket kielégítő műfaj a századvégen és a 20. század első évtizedeiben formálissá és tömegessé váló tudományos–kegyeleti aktusként, regisztrációs eljárásként veszíti el jelentőségét.”⁹ Azonban éppen a műfajnak a megváltozott társadalmi–kulturális kontextusban történő ellehetetlenülése teszi lehetővé annak *par excellence* panteonizációs eljárásként való definiálását.¹⁰

Ezeknek a műfajtörténeti változásoknak a tükrében tehát jobban megérthetjük az alábbi folyamatot és annak módozatait: a 19. század elején a költészet – a 18. századi bárdköltészeti szerephagyományt kulturális mnemotechnikaként adaptálva – kívánt „nemzeti dicscsarnokot” építeni, majd a század derekán a ceremoniális dicsőítés műfajai (az emlékbeszéd és -óda) vették át tőle fokozatosan a nemzeti panteonkonstituálás stafétáját, tovább gazdagítva az imaginárius nemzeti dicscsarnok korabeli színtereit, melyeket a poézis és a „materiális” panteonizáció funerális és ikonográfiai műfajai addigra már (illetve az előbbiekkal párhuzamban) kanonizáltak. Porkoláb Tibor minuciózus munkájában az alapvetően irodalomtörténeti kiindulópontból továbblépve, vizsgálati korpuszának több szempontú, finom elemzésén át – valamint a felhasznált elméleti fogódzók sokrétűségéből adódóan is –, egy jóval általánosabb, meglehetősen szerteágazó, sok vonatkozásában ma még kevésbé kutatott folyamat, a magyar nemzetépítés 18. század végétől a 19. század végéig (sőt egyes vonatkozásaiban még tovább is) ívelő szakaszának belső komplexitására és finom hangsúlyáttevéseire mutat rá meggyőzően. Nemcsak teoretikus és analitikus érzékenységével, hanem már témaválasztásával is túllép kiindulópontjának diszciplináris premisszáin, és megannyi kapcsolódási pontot kínál a tematikájukban hasonló, ám más módszertannal és kérdésfeltevéssel dolgozó kutatók számára, akik együttesen járulhatnak hozzá – hogy az emlékezet helyeinek metaforáját parafrázáljam – a nemzeti panteonizáció magyar(országi) helyeinek jobb és pontosabb ismeretéhez.

⁹ Porkoláb: i. m. 7.

¹⁰ „Innen nézve az emlékbeszéd olyan szónoklatként definiálható, amelyet a nemzetet (a nemzeti irodalmat) reprezentáló intézmény felhatalmazottjaként fellépő orátor deklamál (olvas fel) egy kommemorációs eljárás keretében, s amely dicsőítő elokvencia konvencióit követve bocsája be a halhatatlanként magasztalt „nagy embert” az (imaginárius) nemzeti panteonba.” Uo. 155–156.